

α) Μεθοδολογικά ζητήματα και προβλήματα των πηγών

Στο πλαίσιο του Προγράμματος επιχειρείται καταρχήν μια εκτενής διερευνητική προσέγγιση των μεθοδολογικών προβλημάτων που προκύπτουν σε ό,τι αφορά τον εντοπισμό και την κριτική χρήση των πηγών της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας στην Ελλάδα, σε σύγκριση με ανάλογα επιστημονικά εγχειρήματα του εξωτερικού. Πράγματι, το Πρόγραμμα αυτό παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες ιδίως με δύο αντίστοιχα προγράμματα γνωστά από το διεθνή επιστημονικό χώρο: α) "*The Victoria History of the Countries of England (VCH)*", υπό την αιγίδα του Institute of Historical Research του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, το οποίο ξεκίνησε το 1899 και συνεχίζεται ακόμη, συγκροτώντας μια ιστορική εγκυκλοπαίδεια των αγγλικών κομητειών, με περιγραφή όλων των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών κάθε κομητείας. β) "*Paroisses et Communes de France: Dictionnaire d'Histoire Administrative et Démographique*", υπό την αιγίδα του Laboratoire de Démographie Historique της École des Hautes Études en Sciences Sociales του Παρισιού, το οποίο ξεκίνησε το 1970.

Εντούτοις, όπως θα φανεί στη συνέχεια, παρά τις κάποιες αναλογίες με τα προαναφερόμενα προγράμματα, το Πρόγραμμά μας οφείλει να αντιμετωπίσει πλήθος προβλημάτων σε ασυγκρίτως μεγαλύτερη έκταση από εκείνα. Τα σημαντικότερα από αυτά τα προβλήματα είναι αφενός η έλλειψη πηγών και αφετέρου οι δυσχέρειες επιστημονικής αξιοποίησης όσων πηγών εντοπίζονται. Πράγματι, ενώ στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη τα διαθέσιμα επίσημα πληθυσμιακά στοιχεία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ξεκινούν από τον 17ο αιώνα και συνεχίζονται σχεδόν αδιάκοπα ως τις μέρες μας, στη δική μας περίπτωση τα πρώτα επίσημα στοιχεία για το ήμισυ περίπου του ελλαδικού χώρου χρονολογούνται μόλις από τα μισά του 19ου αιώνα και, για τη Βόρειο Ελλάδα και για μεγάλο τμήμα του το νησιωτικού χώρου, από τις αρχές, αν όχι από τα μέσα του 20ού αιώνα. Χάρτες που να αποτυπώνουν κάτι περισσότερο από τις γνωστές πόλεις είναι εξαιρετικά σπάνιοι πριν από το 19ο αιώνα, ενώ η ίδια η ύπαρξη ή μη των περισσότερων χωριών τίθεται συχνά σε αμφισβήτηση, ελλείψει απλών καταλόγων των υπαρχόντων οικισμών. Ακόμη και η ονομασία τους παραμένει σε πολλές περιπτώσεις αμφίβολη, λόγω των ποικίλων παραλλαγών, διπλών ονομασιών ή και μετονομασιών που παρέμειναν ακαταχώρητες. Ελλείψει λοιπόν σειρών επισήμων στοιχείων, είμαστε υποχρεωμένοι να αναζητήσουμε αλλού τις πληροφορίες που μας χρειάζονται, είτε εντοπίζοντας νέες πηγές, είτε επαναπροσεγγίζοντας και διαβάζοντας με νέο βλέμμα πηγές ήδη γνωστές, αλλά επί μακρόν παραμελημένες ή παραγνωρισμένες.

Τέτοιας κατηγορίας πηγές είναι, ενδεικτικά, οι βενετικές πληθυσμιακές καταμετρήσεις, τα οθωμανικά κατάστιχα, τα μοναστηριακά χειρόγραφα, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις και τα κάθε λογής υπομνήματα περιηγητών, προξενικών υπάλληλων, εκκλησιαστικών απεσταλμένων και λοιπών, που κατά καιρούς διέσχιζαν

την καθ' ημάς Ανατολή. Σημαντικές πρόσφατες εργασίες στον τομέα της επιστημονικής αξιοποίησης ανάλογων πηγών υπήρξαν αφενός η μεταγραφή του κώδικα της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας από τις συναδέλφους Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου και Ευδοκία Ολυμπίτου και η μελέτη του συναδέλφου Δημήτρη Δημητρόπουλου για τον πληθυσμό των νήσων του Αιγαίου (15ος-αρχές 19ου αι.), οι οποίες εκπονήθηκαν και δημοσιεύθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματός μας, αλλά και η έκδοση του Βενετικού Κτηματολογίου της Βοστίτσας από τον Κωνσταντίνο Ντόκο, με την ενεργή συμβολή και ενθάρρυνση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου. Όπως είναι γνωστό, οι πηγές αυτές, εκτός από την σπανιότητα και την αποσπασματικότητά τους, παρουσιάζουν σοβαρά προβλήματα: η αποκρυπτογράφησή τους από μετρημένους στα δάκτυλα ειδικούς τουρκολόγους, βενετολόγους ή παλαιογράφους, η προβληματική μεταγραφή τοπωνυμίων από καταγραφείς ή συγγραφείς που δεν καταλάβαιναν τι άκουγαν και τι έγραφαν, η παράθεση αριθμών που δεν υπάγονταν σε μια δημογραφική λογική (λ.χ. φορολογικές μονάδες) κ.ο.κ. Για μια λεπτομερέστερη παρουσίαση των επιμέρους προβλημάτων που προκύπτουν από τις πηγές αυτές, βλ. στον οικείο χώρο τα σχετικά κείμενα των Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, Δημήτρη Δημητρόπουλου και Ελένης Κυραμαργιού.

β) Ζητήματα διοικητικής ιστορίας

Στο Πρόγραμμα αυτό προωθείται η μελέτη της διοικητικής ιστορίας του ελλαδικού χώρου, με έμφαση στον εντοπισμό και την οριοθέτηση των διοικητικών ενοτήτων από τα τέλη του Μεσαίωνα, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας και ως τις μέρες μας. Πράγματι, και στον τομέα αυτό υφίστανται σοβαρά προβλήματα προς επίλυση, καθώς συχνά δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τον αριθμό των οθωμανικών καζάδων, ακόμη και των σαντζακίων, τα όριά τους σε κάθε συγκεκριμένη περίοδο, τη στιγμή της κατάργησης παλαιών και της δημιουργίας νέων, κ.ο.κ. Ακόμη και στις σπάνιες περιπτώσεις που η ιστορική έρευνα φέρνει στο φως αριθμούς, λόγω χάριν τον πληθυσμό ενός σαντζακίου, δεν είμαστε συχνά σε θέση να συνδέσουμε με ακρίβεια αυτούς τους αριθμούς με μια συγκεκριμένη, σαφώς οριοθετημένη γεωγραφική ενότητα. Απαιτούνται ιδιαίτερες πρωτογενείς έρευνες κάθε φορά για κάθε περιοχή και κάθε περίοδο ώστε να καλυφθούν, μέχρις ενός σημείου, οι άγνοιες ή οι ελλείψεις μας, που φθάνουν έως και τον 19ο αιώνα.

γ) Οικιστική συγκρότηση

Τα ζητήματα οικιστικής οργάνωσης και εξέλιξης του χώρου, αν και αποτέλεσαν εξ αρχής στοιχείο του προβληματισμού που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του Προγράμματος, δεν έχουν τύχει εντούτοις ανάλογης συστηματικής ερευνητικής μέριμνας, ενώ τα μέχρι στιγμής αποτελέσματα είναι μάλλον σποραδικά και

ευκαιριακά. Έτσι, λ.χ., στο πλαίσιο του Ερευνητικού Έργου «Αιγαίο: Ιστορική μελέτη των οικισμών και η αρχιτεκτονική της κατοικίας», που εκτελέστηκε σε συνεργασία με το Ε.Μ.Π. επιχειρήθηκε η αναζήτηση, συγκέντρωση, ταξινόμηση και αναλυτική συγκριτική εξέταση ιστορικών και αρχιτεκτονικών πληροφοριών για τις Νήσους του Αιγαίου Πελάγους, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας σειράς αρχείων (αρχιτεκτονικών σχεδίων, ιστορικής και αρχιτεκτονικής βιβλιογραφίας, ονοματολογίας, χαρτών και αεροφωτογραφιών). Στο πλαίσιο του ΠΕΝΕΔ «Αθήνα: Ιστορικό Μητρώο Κτιρίων (1830-1940)», με επιστημονικούς υπεύθυνους τους συναδέλφους Χριστίνα Αγριαντώνη και Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, πραγματοποιήθηκε συστηματική αρχαική, βιβλιογραφική και επιτόπια έρευνα, η οποία ανέδειξε με τρόπο δραματικό το πρόβλημα των βασικών πηγών για την ιστορία της Αθήνας, και συγκροτήθηκαν αρχεία επαγγελματικών χρήσεων, πολεοδομίας, υποθηκοφυλακείου, διατηρητέων κτιρίων, εικόνων και αεροφωτογραφιών, ενώ παράλληλα σχεδιάστηκε μια υποδειγματική ηλεκτρονική εφαρμογή, ως συνθετική έκθεση των επιμέρους θεματικών βάσεων δεδομένων. Ειδική περίπτωση στον τομέα αυτό αποτελεί το έργο που επιτελέστηκε από το Γιάννη Σαΐτα για τη Μάνη.

Πρόσφατα αποφασίστηκε να ενταχθεί στον ερευνητικό σχεδιασμό του προγράμματος η οικιστική και διοικητική συγκρότηση των οικισμών και των Δήμων της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά και η εξέλιξή τους από το 1922 έως τη δεκαετία του 1970. Η έλευση των προσφύγων, μετά την μικρασιατική καταστροφή λειτούργησε καθοριστικά στη σύσταση ή στην ανάπτυξη των γειτονιών του Πειραιά και έδωσε ώθηση στη βιομηχανική παραγωγή της περιοχής. Στόχος είναι η συλλογή τεκμηριωτικού υλικού που θα φωτίσει τη διαδικασία συγκρότησής τους και θα παρέχει στοιχεία της ταυτότητας του κάθε οικισμού (πληθυσμός, εκλογικά αποτελέσματα, επιχειρήσεις που λειτουργούσαν κ.ά.).

δ) Εθνοπολιτισμικό φαινόμενο

Επιχειρείται μια εισαγωγική προσέγγιση των πολιτισμικών ομάδων του ελληνικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου, οι οποίες παρουσιάζουν εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες μέσα στο συγκεκριμένο περιβάλλον που εντοπίζονται, με στόχο τον προσδιορισμό τους και τον γεωγραφικό εντοπισμό των ζωνών εγκατάστασης και μετακίνησής τους στις αλληπάλλληλες ιστορικές περιόδους από τον 15ο αιώνα μέχρι σήμερα. Για το ζήτημα αυτό πραγματοποιούνται βιβλιογραφικές, αρχαιακές και επιτόπιες έρευνες με στόχο τη μελέτη, λ.χ., των τόπων θερινής διαμονής ημινομαδικών βλαχόφωνων πληθυσμών, των τόπων προσωρινής ή μόνιμης εγκατάστασης αρβανίτικων πληθυσμών, των φαινομένων ενσωμάτωσης και συνύπαρξης προσφυγικών και γηγενών πληθυσμών σε περιοχές της Βορειοδυτικής Μακεδονίας, της εγκατάστασης Βαυαρών εποίκων στο Ηράκλειο Αττικής, της

Ελληνικής κοινότητας στην Αλβανία, κ.ο.κ. (βλ. ενδεικτικά μελέτες του Λ. Καλλιβερέτακη).

ε) Οικονομικές δραστηριότητες

Η μελέτη των τοπικών παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων, τόσο των βασικών (αγροτικών, κτηνοτροφικών κ.τλ.), όσο και των συμπληρωματικών (χειροτεχνικών, βιοτεχνικών κ.τλ.), αποτέλεσε εξαρχής αναπόσπαστο μέρος του Προγράμματος, καθώς θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της σχέσης των ανθρώπων με το χώρο και την οργάνωσή του.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος, πραγματοποιείται συστηματική συγκέντρωση και επεξεργασία πληροφοριών για τις κάθε είδους τοπικά και περιφερειακά προσδιορισμένες οικονομικές δραστηριότητες, και γενικότερα τον παραδοσιακό τεχνικό πολιτισμό. Ειδικότερα τα τελευταία χρόνια, η προσοχή μας στράφηκε προς τη μελέτη των φαινομένων αυτών στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, αρχής γενομένης από τη διδακτορική διατριβή του συναδέλφου Δημήτρη Δημητρόπουλου για τη Μύκονο.

Στο πλαίσιο εξάλλου των διαδοχικών συγχρηματοδοτούμενων Ερευνητικών Έργων «Ξέστρον-Παραδοσιακές τεχνικές και επαγγέλματα», «Καταγραφή παραδοσιακών χειροτεχνικών επιχειρήσεων και εργαστηρίων» και «Παραδοσιακοί τεχνίτες και επαγγέλματα του ξύλου», με κύριο συντελεστή την εξωτερική συνεργάτρια του Προγράμματος Εύη Ολυμπίτου, πραγματοποιήθηκαν ευρείες και συστηματικές αρχαιακές, βιβλιογραφικές και επιτόπιες έρευνες και συγκροτήθηκε μια σημαντική τράπεζα πληροφοριών που αφορά τα υλικά παράγωγα του παραδοσιακού τεχνικού πολιτισμού, κυρίως στο χώρο του Αιγαίου, τις τεχνικές και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν κατά τους τελευταίους αιώνες και τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις που συνδέονται με αυτές, ενώ παράλληλα έγινε καταγραφή εκατοντάδων παραδοσιακών χειροτεχνικών εργαστηρίων και δημιουργήθηκε ένα σημαντικό φωτογραφικό αρχείο. Από την έρευνα προκύπτουν ορισμένες διαπιστώσεις σχετικά με τη φυσιογνωμία των παραδοσιακών επαγγελμάτων και των φορέων τους, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση για περαιτέρω μελέτες και έρευνες.

Ένα ειδικό ενδιαφέρον του προγράμματος τα τελευταία χρόνια αποτέλεσε η διερεύνηση της αλιευτικής δραστηριότητας στις ελληνικές θάλασσες. Στο πλαίσιο αυτό διενεργήθηκε στην Ερμούπολη της Σύρου επιστημονική συνάντηση οι ανακοινώσεις της οποίας φιλοξενούνται στον τόμο *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*, Αθήνα 2010.